

Civilians at war: losses, recovery and the experience of the helper

Verslag van het congres van de psychoanalytische instituten van Praag en Tel Aviv in oktober 2016 te Praag.

Het congres ‘Civilians at war: losses, recovery and the experience of the helper’, georganiseerd door de psychoanalytische instituten van Praag (Rafael Instituut) en Tel Aviv (Israeli Institute of Group Analysis, Tel Aviv Institute for Contemporary Psychoanalysis) vond plaats in het gebouw van de New York University in Praag, aan de rand van het oude stadsplein.

Van tijd tot tijd hoorden we het carillon van de astronomische klok, eeuwenoude, geruststellende klanken die het aanhoren van de bij tijd en wijle indringende en schokkende ervaringen van veel sprekers enigszins verlichtten. De sprekers waren overwegend op leeftijd, onder de deelnemers waren zowel ouderen als jongeren, waarbij vooral het vrij grote aantal jonge Tsjechische therapeuten opviel.

Het Rafael Instituut

Het Rafael Instituut, hoofdorganisator van het congres, werd in 2006 opgericht op initiatief van een groep tweedegeneratie Holocaustslachtoffers, geïnspireerd door de Britse groepsanalytica Irene Bloomfield en haar collega Gaby Glassman. Het instituut is vernoemd naar het eerder door Bloomfield in

Londen opgerichte Rafaelcentrum. Mettertijd heeft het Rafael Instituut zijn focus verbreed en richt het zich ook op migranten, vluchtelingen, slachtoffers van etnisch geweld en achtervolgde minderheden. Op dit moment is het bovendien een trainingscentrum voor psychodynamische groepspsychotherapie, dat tal van jarenlang lopende therapiegroepen biedt. Een mooi initiatief.

Irene Bloomfield stierf in 2001. In 2003 werd de Prix Irene ingesteld, een prijs die jaarlijks wordt toegekend aan een persoon die zich heeft onderscheiden op het gebied van het bevorderen van de relaties tussen verschillende groepen. Dit jaar ging de prijs naar Earl Hopper, analyticus, groepsanalyticus en voormalig president van de IAGP, voor zijn werk *The Social Unconscious*, waarvan het tweede deel op dit congres voor het eerst in het Tsjechisch werd gepresenteerd.

In het voorprogramma gaf Earl Hopper naar aanleiding van de toekenning van deze prijs zijn lezing ‘Continuing reflection on the nature of hope’, een lezing waar ik helaas niet bij aanwezig kon zijn, maar waar achteraf veel over werd gesproken.

Het congres was van 21 tot en met 23 oktober 2016. Tijdens deze dagen vond er een groot aantal lezingen plaats, was er twee keer

de gelegenheid 's ochtends deel te nemen aan een *social dreaming*-groep, 's middags de mogelijkheid tot deelname aan een *median group* en werd iedere dag afgesloten met een *large group*. Omdat het ondoenlijk is verslag te doen van alle lezingen, zal ik een aantal voor mij belangrijke lezingen weergeven.

Wensvervullend denken

Tomás Pojar, vicepresident van het Cevro Instituut, voormalig Israëliisch ambassadeur en consultant voor defensie, veiligheid en buitenlandse zaken, opende het congres met zijn lezing 'Humanistic dilemma'. Hij hekelde het wensvervullend denken van de westerse elite en de eenzijdige visie op de conflicten in het Midden-Oosten. De spreker betoogde dat het een illusie is de vrijheid te willen beschermen zonder militair geweld en dat geen oorlog denkbaar is zonder burgerslachtoffers.

Uit zijn overzicht bleek dat het westerse idee dat er veel meer burgerslachtoffers vallen dan militairen onjuist is. De door hem gepresenteerde (verrassende) ratio bleek 1:1.

De westerse angst voor burgerslachtoffers wordt zijns inziens zeer effectief uitgebuit door terroristische organisaties. Door juist burgers te doden veranderen deze organisaties de structuur van het slagveld en verspreiden ze zowel angst als propaganda. Centraal humanistisch dilemma is volgens Pojar hoe de vrijheid te verdedigen en tegelijkertijd het aantal burgerslachtoffers te beperken, waarbij hij waarschuwde voor de ineffectiviteit van teveel angst voor *human casualties* onzerzijds.

Ik vond het een krachtig, maar ook schokkend relaas. De door hem gebruikte term 'human casualties' riep afschuw bij mij op. Het leek me een sprekend voorbeeld van hoe taal soms de werkelijkheid kan verhullen, en er dissociatie kan plaatsvinden. En waarschijnlijk was er ook sprake van identificatie met de *soldier's matrix*, waar Robi Friedman later over zou spreken.

Soldier's matrix

De lezing van **Robi Friedman**, klinisch psycholoog, groepsanalyticus en president van de International Group Analytic Society had als thema '*relating to the soldier's matrix*'.

Hij liet zien dat de (Israëliische) soldaat enerzijds vernietigingsangst heeft en anderzijds het verlangen naar roem. Deze matrix (mentale positie) leeft overal in het land, en oefent zijn invloed uit op gezinnen en individuen. Hierdoor kunnen er rigide rollen en identificaties ontstaan. Zelfs jonge mensen, die zich aanvankelijk richten op hun persoonlijke ontwikkeling, lijken overstag te gaan. Ze vergeten wat ze oorspronkelijk wilden vanuit de behoefte erbij te horen en vanuit de angst voor afwijzing. Uiteindelijk wordt ook voor hen de stap klein naar agressie en gewelddadige handelingen. Volgens Friedman is het een sluipend proces: eerst hoor je nog kritische geluiden, later vindt er beetje bij beetje acceptatie plaats van geweld en uiteindelijk is er volledige identificatie met de vigerende normen en waarden. Ten gevolge hiervan verliest iemand geleidelijk aan gevoelens van schaamte, schuld en empathie, wat weer leidt tot een

gemakkelijker gebruik van geweld. Jonge mannen en vrouwen in het leger wordt geleerd geen individu te zijn, de zelflozen zijn de helden.

Groepspsychotherapie is een belangrijk instrument om deze geïnternaliseerde soldier's matrix te doen veranderen en volgens Friedman draagt ook de grote groep bij om vernietigingsangst en het verlangen naar roem door te werken en aan de *containment* van conflicten.

Ik vond het een heldere lezing, die duidelijk de impact van het belang en de grote invloed van het leger in liet Israël zien. Het culturele devies 'you have to be strong' lijkt hier zijn wortels te hebben.

Ik begon meer te begrijpen van de Israëli-sche maatschappij en van het enorme verschil met onze cultuur waar 'je kwetsbaar opstellen' gangbaar is. Ook het verlies van gevoelens van schuld, schaamte en empathie leek me opgeslagen in het sociaal onbewuste van de Israëli's en veel te verklaren.

Slachtofferschap

Jan Urban, professor aan de New York University in Praag, voormalig vooraanstaand dissident onder het communistisch regime in Tsjechoslowakije in 1989 en later actief in verschillend projecten in Irak, Jordanië en Koeweit, legde aan het begin van zijn lezing zijn papieren opzij, keek ons aan en begon te vertellen. De titel van zijn lezing was 'Civilians at war – passive victim or active doer'. Urban vertelde hoe zijn hele leven in het teken had gestaan van strijd: hij had gevochten voor menselijkheid, familie-

leden en dierbaren verloren, tot hij een aantal jaren geleden op een gegeven moment brak en niet meer verder kon.

Op dat moment realiseerde hij zich dat hij óf zijn hoofd kon laten hangen óf zich kon realiseren dat het juist nu van cruciaal belang was hoe hij verder ging. Hij zag in dat slachtoffers 'het zaad van de toekomst' zijn; alleen zij kunnen zich voorbereiden op de volgende dag, de dag erna en de toekomst. Hij riep op om slachtofferschap te bestrijden. 'Vraag jezelf af wat doe je de dag erna, de dag nadat je slachtoffer bent geworden? Wat doe je voor anderen, wat doe je voor het land waar je vandaan komt?' Volgens Urban is identiteit in de eerste plaats een taak. Conflicten zullen volgens hem nooit verdwijnen, maar de manier waarmee je ermee omgaat, kan wel veranderen.

Zijn oprechte, directe en soms geëmotioneerde manier van spreken maakte het erg stil in de zaal. Zijn lezing gaf te denken. Zeker, het opgeven van slachtoffer zijn is van groot belang, maar kun je 'de dag erna' je verlammeende gevoelens van wanhoop, verdriet en pijn loslaten? Gaat het er niet eerst om deze pijnlijke gevoelens te kunnen accepteren, er getuige van te zijn en je erkend te weten vóór je verder kan?

Elkaars getuigen

Klinisch psycholoog en groepsanalytica **Miriam Berger**, voormalig president van het Israeli Institute of Group Analysis, maakte eveneens veel indruk door haar persoonlijke relaas.

Haar lezing was getiteld 'What happened,

happened: witnessing as a crucial stance in the process of healing wounds of war'. Zij vertelde hoe zij haar hele leven had geworsteld met de vraag of zij zich pijnlijke gebeurtenissen uit haar jeugd wel juist herinnerde. Tot een vroeger speelkameraadje na veertig jaar een boek schreef over de pogrom die zij samen hadden meegemaakt en zij zich bevrijd voelde: *'What happened, happened'*. Berger betoogde dat een getuige een helingsproces in gang kan zetten. Zo kunnen groepsleden elkaars getuigen zijn, de helende werking van de groep schuilt dan in het 'uitzitten van elkaars realiteit' dat wil zeggen getuige zijn van elkaars pijnlijke en/of traumatische ervaringen.

Bergers rustige manier van vertellen liet een vrouw zien die tal van verschrikkingen het hoofd had geboden, zonder dat nog woede voelbaar was.

Gesloten ruimte

Haim Weinberg, voormalig president van de Israelic Association for Group Psychotherapy en de North California Group Psychotherapy SocietyHH, is tevens hoofd van een professionele school waarin hij een online doctoraalprogramma in groepspsychotherapie opzette. Zijn lezing was getiteld 'Grouppsychotherapy in times of war and terror'.

Hij sprak vooral over hoe de transitionele ruimte in een groep verdwijnt wanneer de wereld buiten de groep gevaarlijk en bedreigend is. Als voorbeeld gaf hij de workshop die hij leidde op het NVGP-congres vorig jaar (ter Haar, 2016) de dag na de terreur-

aanslag in Parijs. Hij beschreef hoe een van de groepsleden bij aanvang niet wilde instemmen met geheimhouding van wat er in de groep werd besproken want 'je weet nooit wat er precies gebeurt'. Hij beschreef een groep vol paranoïde angst en zijn eigen moeite verbondenheid en veiligheid in de groep te creëren zodat er een transitionele ruimte kon ontstaan. Iets wat ik wel herkende, omdat ik aan deze groep had deelgenomen.

Een ander voorbeeld dat hij gaf was een groep bestaande uit Israëli's en Palestijnen, waar iemand bij aanvang de dichtregel van Tagore inbracht: *'On the seashore of endless worlds children meet'*. Die middag werd een Palestijns kind doodgeschoten. De mogelijkheid nog vrij van gedachten te wisselen verdween. Weinberg liet zien hoe alleen wanneer er goede containment wordt geboden, de gesloten ruimte in de groep weer geopend kan worden; ditmaal slaagde hij hier wel in.

Dromen

De lezing van **Tamar Kron**, jungiaans analytica en hoofd van het programma Klinische Psychologie aan het academisch college in Tel Aviv, was het verslag van een onderzoek naar de dromen van in de Gazastrook wonende Palestijnen en Israëli's tijdens de recente oorlog tussen Israël en Hamas. Haar lezing 'Dreaming under fire', behandelde thematiek van 141 dromen van 63 Palestijnen en 28 Israëli's.

Van de dromen in beide groepen was 75% stressgerelateerd, waarbij de Palestijnen

vooral symbolische dromen hadden (dieren, fantasiefiguren, religieuze en magische symbolen) en de Israëli's meer concrete dromen (raketten, tunnels, soldaten). Slangen en roofvogels verschenen in beide groepen en bij beide groepen werd de vijand gedehumaniseerd. Ik vond de culturele verschillen veelzeggend, ze lieten een diep verankerd verschil in belevingswereld zien. De dehumanisering van de vijand leek me een belangrijk aandachtspunt voor het hele congres, het was jammer dat niemand over dit onderwerp een lezing hield.

Onbewuste sociale processen

Ook in de Social Dreaming Matrix die twee ochtenden om 7.45 uur (!) werd gegeven, begeleid door twee *hosts*, stonden dromen centraal; ditmaal de dromen van de deelnemers. De bedoeling van een Social Dreaming Matrix is meer zicht te krijgen op onbewuste sociale processen. Het gaat dus niet om de dromer, maar om de droom en het weefsel aan dromen en associaties dat ontstaat in de groep.

In de eerste droom die werd ingebracht wandelde iemand met een baby op de arm, een volgende liet in zijn droom een wijnglas vallen. Hierop zei een vrouw dat zij haar dochter was verloren in Jeruzalem. De associatie die hierop volgde was die met de film *Seven minutes in heaven*, waarna iemand een droom vertelde waarin zij op een kind moest passen. Mensen boden hun hulp aan, maar zij was bang ze niet te kunnen vertrouwen. Het slotbeeld was een slang die sissend in een hoek zat.

Ik vond het fascinerend mee te maken hoe uit tal van uiteenlopende droomfragmenten naar voren kwam wat volgens de host in de groep als geheel leefde: de angst de volgende generatie niet te kunnen beschermen.

Median en large group

In de median group (achttien deelnemers, Israëli's, een aantal Tsjechen, een Italiaanse, een Engelse, een Nederlandse en een Palestijn) die twee middagen werd gehouden, stond het thema slachtoffer/dader op de voorgrond. Markant gegeven was dat zich in de groep één Palestijn bevond, die verwoordde dat hij zich in de groep 'het konijn voelde dat ten prooi dreigt te vallen aan de vos'. Ondanks vele pogingen van de deelnemers hem uit te nodigen, gerust te stellen of hem uit de rol te halen waarin hij leek vast te zitten, bleef hij een eenling in de groep. Ik vond het pijnlijk, tegelijkertijd verbaasde zijn volharding me. Wat zei dit over de groep als geheel?

Aan de large group heb ik alleen de laatste dag deelgenomen. Het was alsof het scenario van voormalige large groups (Leferink op Reinink, 2016) zich ook nu weer herhaalde: onvrede en conflicten tussen met name mensen die elkaar goed kenden. De large group als container van conflicten zoals Friedman noemde? En dan? Ik vond het een wrang slot van een indrukwekkend congres, dat mijns inziens vooral liet zien hoe moeilijk het is de afstand tussen conflicterende groepen kleiner te maken, laat staan elkaar werkelijk te bereiken.

Kafka

Omdat de meeste sprekers van wie ik presentaties bijwoonde al enigszins op leeftijd waren, kreeg ik niet zo'n goed zicht op wat er onder de jongere deelnemers leefde. Zij hielden wel paper-presentaties; een jonge klinisch psychologe uit Ashkelon in de Gazastrook bijvoorbeeld, werkzaam aan de universiteit, had onderzoek gedaan naar het effect van het gebruik van humor in de therapie. Zij vertelde dat zij en haar cliënten vijftien seconden hadden om naar de schuilkelder te gaan als het alarm afging. Zij was zelf toenemend humor gaan gebruiken in deze spanningsvolle situaties. Een Tsjechische jonge psychologe sprak over *the better angel of our nature*, waarin zij betoogde dat door de eeuwen heen het geweld juist was afgenomen.

Ik heb deze dagen veel gehoord over *losses and recovery*, maar eigenlijk nauwelijks iets over *the experience of helpers*, een gemiste kans. Op het congres stonden vooral oorlogservaringen centraal.

Toen ik terugliep door de stad dacht ik aan wat Kafka had geschreven, een zin die ik zag in het Kafkamuseum in Praag: *'The war leads us to a labyrinth of distorting mirrors'*.

Op een zwartwit imaginatiefilmpje in datzelfde museum liep een man op een pad, alleen, te midden van de natuur. Beetje bij beetje loste hij op, tot er alleen nog een pad over was...

Monique Leferink op Reinink

Literatuur

Haar, A. ter (2016). Large Group Experience. Verslag van de masterclass van Haim Weiberg op het NVGP-congres. *Groepen. Tijdschrift voor groepsdynamica en groepspsychotherapie*, 11(1), 38-41.

Leferink op Reinink, M. (2016). Exchange and growth in groups. Verslag van de derde internationale IIGA-conferentie. *Groepen. Tijdschrift voor groepsdynamica en groepspsychotherapie*, 11(3), 38-44.